

KAFDAĞI

Cilt 6, Sayı 1, Haziran 2021, 102-119
DOI: 10.51469/kafdagı.955395

Gönderim Tarihi: 21.06.2021

Kabul Tarihi: 30.06.2021

ESKİ ÇAĞ'DA STRATEJİK BİR İLK TUNÇ ÇAĞI KALESİ: PIRTIN

A Strategic Early Bronze Age Fortress in Antiquity: Pırtın

Murat ÇİFTÇİ

Dr. Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü

murat.ciftci.4004@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1297-1213

Öz

Stratejik açıdan Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli şehirlerinden biri olan Erzurum geçmişten günümüze bu özelliğini sürdürmüştür. Erzurum Ovası ve çevresi zengin akarsuları, otlakları, maden yatakları ve tarım alanları ile Eski Çağ'dan itibaren birçok topluluğun ilgisini çekmiştir. Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşme görmeye başlamış olan Erzurum, Geç Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı'nda yoğun bir yerleşmeye sahne olmuştur. Stratejik açıdan Erzurum coğrafyasını ön plana çıkaran özelliklerden biri tarihi doğal yolların düğüm noktasında bulunmasıdır. Orta Asya, Kafkasya ve İran'dan gelen yollar Erzurum'da kesişmektedir. Bölgeler arası kültür aktarımında bu coğrafya kilit konumdadır. Bölgenin MÖ II. ve I. bindeki Eski Çağ'a bakıldığında kültürel anlamda Hurri Kültürünün, siyasi anlamda ise Azzi-Hayaşa, Diauehi ve Urartu siyasi güçlerinin bu bölgede hâkim olduğu görülür. Özellikle kuzey yönde açılma politikası kapsamında Urartu Devleti, Diauehi hâkimiyeti için bu coğrafyaya birçok sefer düzenlemiştir. Önemli bir coğrafya olan Erzurum ilinin Aşkale ilçesi, Güllüdere Mahallesi sınırları içerisinde yer alan Pırtın Kalesi birçok özelliği ile bölgenin geçmişine ışık tutmaktadır. İpekyolu güzergâhında olan kale güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu olup uzunluğu 150 m, genişliği ise 80 m'dir. Üzerinde bulunduğu tepenin şekline göre inşa edilen kalenin sur duvar kalıntıları hem en hem boy bakımından farklı ölçümlere sahiptir. Sur duvarları kurtin ve bastiyonlarla güçlendirilen kalenin savunmasına büyük önem verildiği görülür. Kalede ele geçen keramik buluntularının bize sağladığı veriler kalenin geçmişinin İlk Tunç Çağı'na kadar gittiğini gösterir niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: İlk Tunç Çağ, Pırtın, Urartu, Erzurum.

Abstract

Erzurum, which is one of the most important cities of the Eastern Anatolia Region from a strategic point of view, has maintained this feature from past to present. Erzurum Plain and its surroundings have attracted the attention of many communities since the Ancient Age with its rich rivers, pastures, mineral deposits and agricultural fields. Erzurum, which started to be inhabited since the Paleolithic Age, witnessed an intense settlement in the Late Chalcolithic and Early Bronze Ages. Strategically, one of the features that makes Erzurum geography stand out is that it is located at the nodal point of historical natural

roads. The roads from Central Asia, the Caucasus and Iran intersect in Erzurum. This geography has a key position in the transfer of culture between regions. When we look at the Ancient Age of the region in the II and I Millennium BC, it is seen that the Hurrian Culture in the cultural sense and the Azzi-Hayasa, Diauehi and Urartian political forces in the political sense dominate this region. Especially within the scope of the policy of opening in the north, the Urartian State organized many expeditions to this geography for the domination of Diauehi. Pirtin Castle, located within the borders of Güllüdere Village in the Aşkale district of Erzurum Province, which is an important geography, sheds light on the past of the region with its many features. The castle, which is on the Silk Road route, is in the southeast-northwest direction and has a length of 150 m and a width of 80 m. The fortification remains of the castle, which was built according to the shape of the hill on which it is located, have different measurements in terms of both width and height. It is seen that the defense of the castle, whose walls were strengthened with kurtin and bastions, was given great importance. The data provided by the pottery finds unearthed in the castle show that the history of the castle goes back to the Early Bronze Age.

Keywords: Early Bronze Age, Pirtin, Urartian, Erzurum

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Erzurum Ovası coğrafi konumu itibariyle İran, Kafkasya ve Anadolu arasında bir geçiş noktasıdır. Erzurum, adı geçen bu coğrafyalarda binlerce yıl önce ortaya çıkıp kaybolan medeniyetlerin de kavşak noktasıdır (Koşay, 1984, s. 7). Erzurum ili yüzölçümü bakımından Türkiye'nin dördüncü, Doğu Anadolu Bölgesi'nin ise birinci ilidir. 25.066 km² yüzölçümüne sahip olup 40° kuzey paraleli ile 41° doğu meridyeni arasında bulunmaktadır. Denizden ortalama 2000 m yükseklikte olan Erzurum konum itibariyle dünyanın en yüksek kesimlerinde kurulmuş kentlerinden biridir (Tarkan, 1974, s. 7-20; Atalay, 1983, s.68; Doğanay, 1989, s. 243 vd.).

Yüksek bir coğrafi yapıya sahip olan Erzurum ilinde dağlar kuzey-güney doğrultuludur. Bu dağlar, Palandöken Dağları, Sakaltutan Dağları, Akbaba Dağı, Doğu Karadeniz Dağları, Mescit Dağı ve Hasanbaba Dağı'dır (Yalçınlar, 1951, s. 21 vd.; Tarkan, 1973, s. 9 vd; Acar, 1974. s. 23).

Akarsu ağı bakımından zengin bir konumda olan Erzurum, Çoruh, Aras ve Fırat havzalarının kesişim noktasında yer almaktadır. Fırat Nehri'nin ana kollarından biri olan Karasu, Dumlu Dağlarından, Çoruh Nehri Mescit Dağlarından, Çoruh Nehri'ni besleyen ana kollardan Tortum ve Oltu çayları Erzurum topraklarından ve Aras Nehri Bingöl Dağlarının Erzurum sınırları içerisinde kalan kuzey tarafından kaynağını almaktadır. Ayrıca Aras Nehri'nin ana kollarından biri olan Pasin Çayı ise Kargapazarı Dağları üzerinde yer alan ve Yedigöller olarak adlandırılan Kandiltepe ve Ziyarettepe'den kaynağını almaktadır (Karabulut, 2005, s.14 vd.; Koday,

2005, s. 38 vd).

Erzurum ili bulunduğu coğrafi konum ve buraya hâkim fiziksel şartlar nedeniyle sert karasal bir iklime sahiptir. Erzurum kontinental iklim bölgesi içerisinde yer aldığı için kışlar uzun, bahar ayları ise yağışlı geçmektedir (Erinç, 1953, s. 94).

Maden yatakları bakımından Erzurum ili ve çevresinin zengin bir konumda olduğu görülür. Bu bölgede tespit edilen linyit, bakır, demir, krom, prit, manganez, oltu taşı ve tuz yatakları bu zenginliği ortaya koymaktadır. Özellikle Eski Çağ'ın önemli siyasi güçlerinden biri olan ve bu bölgede etkinliği bulunan Urartu Devleti ihtiyaç duyduğu madenleri civar bölgelerden temin ettiği anlaşılmaktadır. Başkanlığı Ceylan tarafından yürütülen Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi kapsamında bölgede tespit edilen maden yatağı, maden ergitme alanı ve cüruf alanları bu durumu kanıtlar niteliktedir (Özey, 2002, s. 95; Özgül, 2016, s. 142; Üngör, 2016, s. 955 vd.; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 59;).

Erzurum stratejik yol güzergâhları üzerinde yer almaktadır. (Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 54). Özellikle askeri ve ticari amaçlı kullanılan bu yollar (Ceylan, 2017, s. 519) doğu-batı istikametinde olup iki ana damardan oluşmaktadır. Birinci yol sistemi kuzeyde bulunmakta olup Sivas-Erzincan-Erzurum-Horasan'a buradan hareketle Kars üzerinden Kafkaslara ulaşmaktadır. İkinci yol güzergâhı ise Horasan-Tahir Geçidi-Eleşkirt-Ağrı üzerinden Doğubayazıt'a ve buradan hareketle İran Yaylasına ulaşmaktadır (N. Ceylan, 2016, s. 658-659; Özgül, 2016, s. 140).

Bölgenin siyasi ve kültürel olarak Eski Çağ'ına bakıldığında Geç Kalkolitik Çağ'da (MÖ 3500/3300-3000) ve İlk Tunç Çağı'nda (MÖ 3200-2000) Doğu Anadolu'da geçim kaynağı hayvancılık ve mercancılık olan topluluklar yaşamaktaydı (Özgül, 2016, s. 142). Bu toplulukların yayıldığı coğrafi alan incelendiğinde Transkafkasya'dan Filistin'e ve Malatya-Elazığ Bölgesi'nden Kuzeybatı İran'a kadar yayılan ve farklı isimlendirmelerin yanı sıra Karaz Kültürü olarak adlandırılan bir kültür hakim olduğu görülür¹

¹ Buna göre bu kültüre "Khirbet Kerak/Bet Yerah" (Wright, 1937:72 vd.), "Kura-Aras Kültürü" (Dzhaparidze, 1964:2-9), "Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü" (Piotrovski, 1962:7; Krupnov, 1964:31-42), "Trans-Kafkasya Bakır Çağı" veya "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği" (Bittel, 1945:94-104; Amiran, 1952:96 vd.; Lloyd, 1956:49-66), "Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağı" veya "Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı" (Burney, 1958:165 vd.; Mellaart, 1958:9 vd.), "Eski Trans-Kafkasya Kültürü" (Lang, 1970:71; Burney-Lang, 1971:43 vd.; Burney, 1977:118 vd.), "Yanıktepe Kültürü" (Dyson, 1968:14-16), "Erken Hurri Kültürü"

(Koşay-Turfan, 1959, s. 349 vd.; Pehlivan, 1990, s. 168-176; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 73).

Hitit yazılı metinlerine göre MÖ II. binde Erzurum bölgesinde Azzi-Hayaşa krallığının olduğu görülmektedir. Bu topluluklar kendilerini güçlü hissettiklerinde Hititler üzerine seferler düzenlemişlerdir (Ceylan, 1991, s. 51 vdd.; Ceylan, 1994, s. 53 vdd.; Ceylan, 2017, s. 520). MÖ II. binin ortalarından itibaren Hurriler ve onlarla akraba olan konar-göçer topluluklar Asur tehlikesine karşı bir örgütlenme içerisinde olmuşlardır (Erzen, 1992, s. 24 vd.; Bingöl, 2011, s. 73). Asur kralı Tukulti-Ninurta I, Tiglath-Pilaser I ve Salmanasar I dönemlerine ait çivi yazılı belgelerde Van Gölü havzası ve çevresinde Uruatri ve Nairi adındaki toplulukların bulunduğu bahsedilmektedir. Bahsi geçen krallara ait bu yazıtlarda bu toplulukların bulunduğu coğrafya için “Yukarı Denizin Kıyısındaki Ülkeler” tanımı kullanılmıştır. Bu toplulukların yaşadığı coğrafi alanların kesin konumları tespit edilemediği için lokalizasyonları konusunda farklı görüşler mevcuttur (Luckenbill, 1926: no:205, no:114; Melikishvili, 1954:150-153; Belli, 1982:149; Çilingiroğlu, 1994:7-9; Salvini, 2006:31).

Uruatri-Nairi beyliklerinin Asur tehlikesi karşısında birleşmesiyle MÖ IX. yüzyılda Urartu Devleti kurulmuştur. Urartu ve çağdaşı konumunda olan büyük rakibi Asur’a ait çivi yazılı belgelerde, MÖ I binde Erzurum ve civarında hâkimiyeti bulunan Diauehi (Daya(e)ni) Ülkesinin ismi geçmektedir. Asur kralı Tiglath Pilaser I’e (MÖ 1115-1077) ait bir sefer yazıtında (Yoncalı Yazıtı) Tummé’den Daiaeni’ye kadar uzanan toprakların ele geçirildiğinden bahsedilir. Bu yazıt Daiaeni’nin sınırının belirlenmesi bakımından önemlidir (Luckenbill, 1926, s. 270). Urartu krallarından Menua’ya (MÖ 810-786) ait olan Yazılıtaş yazıtında ve Argıştı I’e ait olan Horhor ve Surp Sahak Kilisesi yazıtlarında Diauehi krallığı üzerine yapılan

(Burney-Lang, 1971:44; Özgül, 2011:124-125) ve “Karaz Kültürü” (Burney-Lang, 1971:43 vd.; Arsebük, 1974:11 vd.; Bahar, 2004:170; Pehlivan, 1990:168-176) gibi adlar verilmiştir. Bu kültürün kaynak bölgesi hakkında bilim insanları farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Buna göre Schaffer, İlk Tunç Çağı III boyunca Suriye ve Filistin’de görülen bu kültürün bir halk hareketi sonucu buralara yayıldığını ifade eder. Hanfmann, Filistin’e kadar olan bu kültür yayılımını Asya merkezli olan göç ve istilalara bağlar. Braidwood, bu kültürün çekirdek bölgesinin Kafkaslar ve Kür-Aras Ovaları olduğunu savunur. Doğu Anadolu’yu merkez bölge olarak savunan Mellink ise bu kültürün Elazığ Ovasından hareketle Fırat Nehri’ni takip ederek Amuk’a gelen topluluklarca güneye doğru yayıldığını ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Schaffer, 1948; Hanfmann, 1951; Braidwood, 1960; Mellink, 1961; Pehlivan, 1990).

seferlerden bahsedilmektedir (Payne, 2006, no: 8.1.1, 8.1.2; CTU, 2008, no: A8-3 I). Diauehi'nin lokalizasyonu ile ilgili olarak bilim insanlarının ortak görüşü Erzurum ve çevresi olduğudur. Pehlivan, Diauehi Ülkesi'ni Sarıkamış ile Aşkale arasına lokalize etmekle birlikte bu ülkenin en geniş olarak kuzeyde Çoruh Vadisi, güneyde Erzincan-Varto arasına çizilecek sahanın içerisinde kaldığı görüşündedir (Pehlivan, 1991, s. 30 vd.). Ceylan, bu konuya yeni bir öneri getirerek Diauehi'nin Tercan ile Sarıkamış arasındaki bölge olduğunu belirtir. Ceylan, bu ülkenin en geniş sınırlarını kuzeyde Doğu Karadeniz Dağlarının güney eteklerinden kısmen Gürcistan topraklarına, batıda Erzincan Ovası'na, doğuda Sarıkamış'a ve güneyde Muş-Bulanık- Varto'yu içine alan sahaya konumlandırmaktadır (Ceylan, 2017, s. 524). Yazılıtaş yazıtına göre Diauehi Ülkesi'nin başkenti olan Şasilu şehri'nin lokalizasyonu konusunda ise çeşitli öneriler olmasına rağmen kesin bir lokalizasyon görüşü bulunmamaktadır. Erzurum ve çevresi Urartu Devletinin yayılım alanında yer almaktadır. Aşkale ilçesinde yer alan Aşkale Höyük, Cinis Höyük ve Küçükçağdarış Kalesi ele geçirilen buluntular ilçenin Eski Çağ tarihini aydınlatmakla birlikte Urartu kültürünün Aşkale ve çevresinde hâkim konumda olduğunu ortaya koymaktadır (Ceylan, 2001, s. 29-30; Salın, 2013, s. 128; Kalmış, 2019, s. 2036-2037).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümünde, Erzurum il sınırları içerisinde yer alan Aşkale ilçesi 39° kuzey enlemi ile 40° doğu boylamının kesişim noktasında yer alır. İlçeyi çevreleyen başlıca dağlar güneybatıda (2710 m) Dumanlı Dağı, kuzeyde Kop Dağı (2600 m) ve güneydoğusunda Güller Dağı (2500 m) ve Palandöken (3124 m) dağ sıralarıdır. Aşkale ilçesi'ndeki Karasu Irmağı'nın vadi tabanı doğuda Daphan Ovası, güneydoğuda Kandilli Ovası ve batıda Tercan Ovası ile çevrilidir. Yörenin sularını drene eden Karasu Irmağı Aşkale ilçesi'nin doğusundaki Küçük Geçit Boğazı'ndan hareketle çevresindeki küçük akarsuları toplayarak batıdaki Aşkale Boğazı'na girmektedir. Karasu Irmağı buradan akışına devam ederek Tercan Ovası'na doğru devam etmektedir. Karasu Irmağı'nın bölgenin tarihi coğrafyasının şekillenmesindeki yeri önemlidir. Aşkale ilçesinde iklim yarı nemli olup kışlar uzun ve şiddetli, yazlar kısa ve sıcaktır. İlçeye bitki örtüsü olarak step hâkimdir (Günaşdı, 2013, s.29; Sever, 1996, s. 1-3).

Aşkale ilçesi Anadolu ile Ön Asya'yı birbirine bağlayan tarihi İpekyolu hattında bulunmaktadır. Tarih içerisinde meydana gelen birçok göç olayında Aşkale ilçesi sınırları içerisinde geçen Karasu Vadisi hattı takip edilmiştir. Bu sebeple Aşkale ve çevresi stratejik bir önemdedir. Aşkale ve çevresinde Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik Çağlara ait yerleşme ve

buluntuya rastlanılmamıştır. Fakat bu bölgede yapılan yüzey araştırmaları sonucu tespit edilen yerleşmeler Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir. Bu ilçe kültürel açıda ise Karaz Kültürü yayılım alanı içerisinde yer aldığı için ayrı bir öneme sahiptir (Yumak, 1995, s. 14 vd.).

Erzurum ili, Aşkale ilçesinin 7.5 km güneydoğusunda bulunan Güllüdere Mahallesi'nin 2.6 km güneydoğusunda yer almaktadır. Tarım ve özellikle hayvancılık açısından elverişli bir konumdadır. Pırtın Kalesi $39^{\circ}51'14$ K - $40^{\circ}46'32$ D koordinatlarında olup 2270 m yükseltiye sahiptir. Pırtın Kalesi'nin 3.7 km kuzeydoğusunda Abdalcık Mahallesi, 5 km kuzeydoğusunda Merdiven Mahallesi ve 4.8 km güneydoğusunda Düzyurt Mahallesi yer almaktadır (Ceylan, 2004, s. 266, 269; Ceylan, 2008, s. 141; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 312-313).

Bölgedeki konumu bakımından stratejik bir noktada bulunan kale güneydoğu kuzeybatı doğrultulu olup Erzurum-Erzincan eski kara yolunu kontrol altında tutmaktadır. Kalenin güneyinde doğu-batı doğrultulu olmak üzere Güllüdere Mahallesi yönünden Düzyurt Mahallesi istikametine doğru bir köy yolu yer almaktadır. Ayrıca aynı doğrultuda bir akarsu geçmektedir. Kalenin kuzeyinde ve batısındaki alçak kesimlerde yer yer tarım arazileri vardır. Kalenin girişi güneybatı köşesine yakın bir konumda olup 12 m genişliğe sahiptir. Kalenin mimari planına bakıldığında üzerinde bulunduğu kayalık alana göre şekillendirildiği anlaşılmaktadır. Kalenin doğu-batı yönlü olarak uzunluğu 150 m, kuzey-güney yönlü uzunluğu ise 80 m'dir. Kalenin iç ve dış kesimlerinde farklı ve çeşitli boyutlarda mimari yapılar göze çarpmaktadır. Duvar yapımında kiklopik teknik kullanılan kalenin sur duvarlarını güçlendirmek amacıyla yer yer kurtin ve bastiyonlar yapılmıştır. Ana kaya üzerine inşa edilen kalenin günümüze kadar kalan sur duvarları incelendiğinde büyük bir tahribata uğradığı anlaşılmaktadır. Kalenin ayakta kalan sur duvarlarının yüksekliği yer yer değişmekle birlikte özellikle kuzey tarafında bu yüksekliğin yaklaşık 4 metreye kadar uzandığı görülmektedir. Sur duvar kalınlığı ise 3 m'dir. Kalenin güneybatı tarafında yer alan kayalık alanda ikinci bir dış sur kalıntısı olarak değerlendirebileceğimiz yapısal formlar mevcuttur. Ana kayadan oluşan zeminden itibaren ilk birkaç sırada yer alan taşlar daha büyük iken sonraki sıralarda yer alan taşlar temeldeki taşlara oranla daha küçük boyutdadırlar. 60x30 cm, 90x30 cm, 50x65 cm, 115x85 cm, 60x40 cm, 40x85 cm gibi farklı ölçülere sahip bu taşların kabaca düzeltildiği anlaşılmaktadır. Kalenin güney, güneybatı ve kuzeybatı tarafı kısmen uçurum ile çevrili olup bu kısımlar oldukça korunaklıdır. Kalede birçok noktada kaçak kazı izlerine rastlanmakla birlikte bu kaçak

kazıların kalenin güneydoğu köşesinde yoğunluk kazandığı görülmektedir.

SONUÇ

Erzurum ili, Aşkale ilçesi, Güllüdere Mahallesi sınırları içerisinde yer alan ve İpekyolu hattında bulunan Pırtın Kalesi'nde yaptığımız incelemeler burasının bulunduğu mevkiye hâkim stratejik bir nokta olduğunu göstermektedir. Bu durum kalenin, devrin siyasi güçleri tarafından yönetimsel olarak bir kontrol merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca kalenin iç ve dış kesimlerinde elde ettiğimiz keramik verileri değerlendirildiğinde İlk Tunç Çağ ve Orta Çağ dönemlerinde yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. Kalede yaptığımız incelemelerde çok sayıda kaçak kazı izine rastlanılmıştır. Bu kaçak kazılar kaleyi oldukça tahrip etmiştir.

KAYNAKLAR

- Acar, A. (1974). "Erzurum Ovasında Jeomorfolojik Gözlemler", *50 Yıl Armağanı*, Erzurum.
- Amiran, R. (1952). "Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age", *Israel Exploration Journal II*, 89-103.
- Arsebük, G. (1978). *Altınova'da Koyu Yüzlü, Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Atalay, İ. (1983). "Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları", *Ege Coğrafya Dergisi*, 1, 68-99.
- Bahar, H. (2004). *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Konya.
- Belli, O. (1982). "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, I, İstanbul.
- Bingöl, A. (2011). "Urartu Devletinin Kuruluş Dönemi Dış Politikası", Hamdi Şahin, Erkan Konyar, Gürkan Ergin (Eds), *Özsait Armağanı (ss. 73-84)*, Antalya.
- Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*, (çev. Halit Çambel), İstanbul.
- Braidwood, R. J.-Braidwood, L. S. (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I*, Chicago.
- Burney, C. A. (1958). "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies VIII*, 157-209.
- Burney, C. A. (1977). *From Village of Empire An Production to Near Eastern Archaeology*, London.
- Burney, C. A-Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London.
- Ceylan, A. (1991). *MÖ II. Bindeki Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu'da Devletlerarası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.

- Ceylan, A. (2001). "Erzurum Ovası'nda Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, 29-41.
- Ceylan, A. (2004). "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları", *AST 21*, 2, 263-272.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları I (1998-2008)*, Erzurum.
- Ceylan, A. (2017). "Yeni Bulgular Işığında Kuzey Doğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 517-568.
- Ceylan, A. ve Günaşdı, Y. (2018). *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*, Erzurum.
- Ceylan, N. (2016). "Pasin Ovası'nın Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 656-671.
- Çilingiroğlu, A. (1994) *Urartu Tarihi*, Bornova.
- Doğanay, H. (1989). *Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri Şehri Mübarek*, Ankara.
- Dyson, R. H. (1968). "The Archaeological Evidence of the second Millennium B.C. on the Persian Plateau", *CAH*, II, 14-16.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara.
- Günaşdı, Y. (2012). "Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Değirmenler Höyük", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 51-65.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Günaşdı, Y. (2016). "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik", *TÜBA-AR*, 19, 113-135.
- Hanfman, G. M. A. (1951). "The Bronze Age in the Near East", *AJA*, 55(4), 360.
- Kalmış, G. (2019). "Erzurum'da Önemli Bir Tunç Çağı Merkezi: Aşkale Höyük", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6 (4), 2028-2053.
- Karabulut, K. (2005). *Doğu'da Yakalanan Kalkınma Fırsatı*, Ticaret, İstanbul.
- Koday, S. (2005). *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*, Erzurum.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.
- Koşay, H. Z. ve Turfan, K. (1959). "Erzurum-Karaz Kazı Raporu", *Bellleten*, XXIII, 19, 349-413.
- Krupnov, F. I. (1964). "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community", *Soviet Anthropology and Archaeology III*, 31-42.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*, London.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I: 1926-1927*. Chicago.
- Melikishvili, G. A. (1954). *Nairi-Urartu*, Tbilisi.
- Mellaart, J. (1958). "The End of the Aegean", *AJA*, 62/1, 9.
- Mellink, M. J. (1961). "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology (AJA)*, 65(2), 195-203.
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Özgül, O. (2016). "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)",

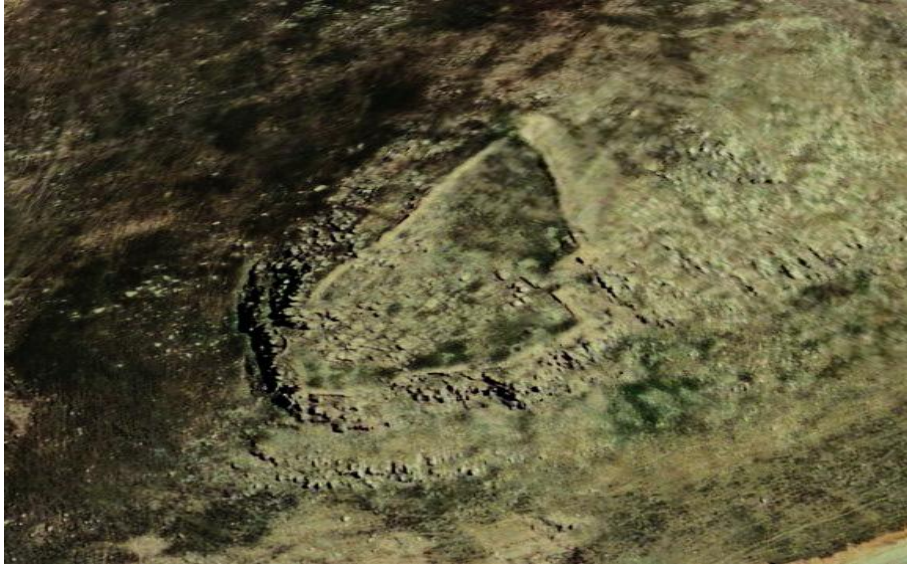
TÜBA-AR, 19, 137-157.

- Payne, M. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- Pehlivan, M. (1991). *Daya(e)ni/Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, Erzurum.
- Piotrovski, B. B. (1962). "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.". *VI. International Congress of Prehistorical and Protohistoric Sciences*, Moscow.
- Salm, S. (2013). *Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Aşkale Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Salvini, M. (2006) *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belg'in Aksoy), İstanbul.
- Salvini, M. (2008). *Corpus Dei Testi Urartei*, I, Roma.
- Schaffer, C.F. A. (1948). *Stratigraphie Comparee et Chronologie de L'Asie Occidentale*, London.
- Sever, R. (1996). *Aşkale Yöresi'nin Fiziki Coğrafya Etüdü (Küçük Geçit-aşkale Boğazı Arası)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Eğitimi anabilim Dalı.
- Tarkan, T. (1973). *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası*, Erzurum.
- Tarkan, T. (1974). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", *A.Ü. 50. Yıl Armağanı*, Erzurum.
- Üngör, İ. (2016). "Urartu Maden Ergitme Sahası "Kurtderesi" İliç (Erzincan), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), 955-969.
- Wright, G. E. (1937). *The Pottery of Balaşin from the Earliest Times to the End of the Early Bronze Age*, New Haven.
- Yalçınlar, İ. (1951). "Soğanlı-Kaçkar ve Mescit Dağı Silsilelerinde Glasiyasyon Şekilleri", *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 2, 21.
- Yumak, M. (1995). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Aşkale ve Çevresi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EKLER

Fotoğraf 1: Pırtın Kalesi Uydudan Genel Görünüm

Fotoğraf 2: Pırtın Kalesi Uydudan Yakın Görünüm

Fotoğraf 3: Pırtın Kalesi Batı Yönünden Genel Görünüm

Fotoğraf 4: Pırtın Kalesi Güneydoğu Yönünden Genel Görünüm

Fotoğraf 5: Pırtın Kalesi Kuzey Sur Duvarı

Fotoğraf 6: Pırtın Kalesi Kuzey Sur Duvarı Üst Görünümü

Fotoğraf 7: Pırtın Kalesi Doğu Sur Duvarı

Fotoğraf 8: Pırtın Kalesi Güney Sur Duvarı

Fotoğraf 9: Pırtın Kalesi Sur Duvarı Kalıntıları

Fotoğraf 10: Pırtın Kalesi Sur Duvarı Kalıntıları

Fotoğraf 11: Pırtın Kalesi Yıkılmış Durumda Olan Sur Duvarları

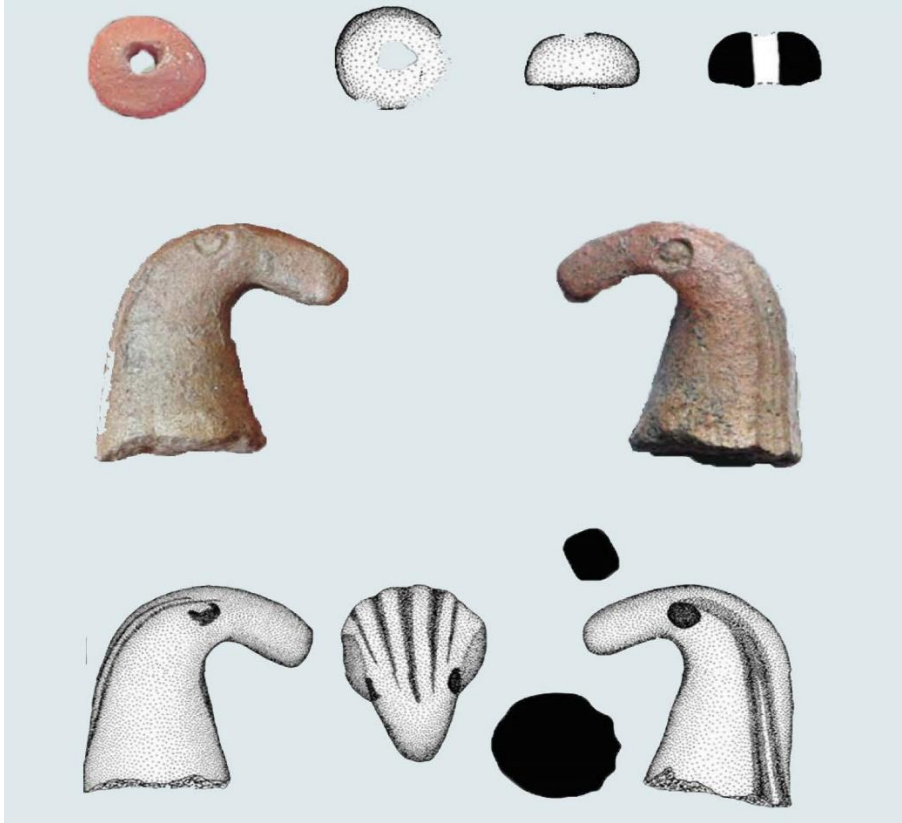
Fotoğraf 12: Pırtın Kalesi Sur Duvarı

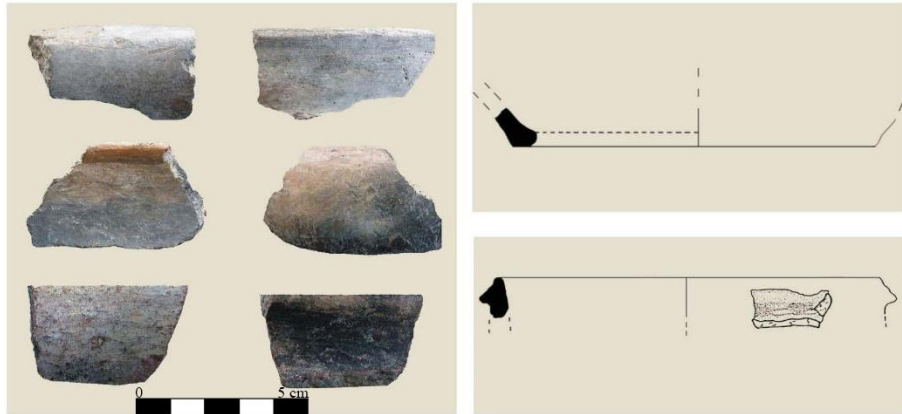
Fotoğraf 13: Kalede Tespit Edilen Kaçak Kazı Çukuru

Fotoğraf 14. Pırtın Kalesi Keramikleri

Çizim 1: Pırtın Kalesi Bu luntuları ve Çizimleri (Ceylan ve Günaşdı, 2018, s.313)

Çizim 2: Pırtın Kalesi Keramikleri ve Çizimleri (Ceylan ve Günaşdı, 2018, s.313)